

5. NORMALIZACE A ZÁPAS PROTI NORMALIZACI

„FANTASMA FANATIKA“ VE SLUŽBÁCH NORMALIZACE. PLUDKŮV NEPŘÍTEL Z ATLANTIDY

ALENA ŠPORKOVÁ

„Přiznávám, že mě tato kniha stála hodně dřiny. Asi proto, že od samého počátku měla ctížádost promlouvat k dnešku.“¹

Držitel Ceny českých nakladatelství, Ceny Svazu českých spisovatelů, zasloužilý umělec a nositel vyznamenání Za zásluhy Alexej Pludek pronesl tato slova v souvislosti s vydáním románu *Nepřítel z Atlantidy*, za nějž získal v roce 1982 Cenu ministra kultury ČSR, tehdy nejvyšší státní ocenění za jednotlivé dílo. Dobová kritika hodnotila román příznačně jako „dílo nesoucí pečeť vskutku velké prózy“.² Myšlenkové poselství díla bylo vnímáno jako naléhavé pro svůj apel na občanskou angažovanost, na „spoluzodpovědnost za dnešní svět“, a nijak se neskrývalo s ambicemi alegoricky postihnout současný stav společnosti, neboť čtenáře „přiměje, aby se zamyslel nad zlobohnoutí politiky těch sil v našem světě, které se neděsí vyvolávat nebezpečí světového konfliktu, který by nemohl skončit jinak než obrovskou zkázou“.³

Milan Jungmann jakožto představitel neoficiální kritiky označil dílo ve své recenzi nazvané *Fantasma fanatika*, publikované v exilovém souboru statí *Cesty a rozcestí*, „za názorový galimatyáš, pseudofilozofický blábol a spleeninu nelogických výroků“. Pludkovy postoje a názory, které zde ztvárňují „do uměleckého hávu cudně zahalenou ideologii“,⁴ jsou podle Jungmanna v protikladu k marxistickému pojetí dějin i oficiálně hlásanému humanistickému vztahu vůči lidem všech národů, ras a barev.

Rozdílná hodnocení umělecké kvality tvorby Alexeje Pludka oficiální a neoficiální kritikou nijak nepřekvapí. Zajímavější je fakt, že se dílu dostalo vstřícného oficiálního přijetí i státního ocenění nejen přes Pludkův příliš neskrývaný nenávisný antisemitismus, ale i přes Jungmannem rozpoznaný rozpor se základním marxistickým pojetím vývoje. Román tedy musel nabídnout ještě jiné hodnoty, které normalizační režim uvítal jako aktuální a společensky přínosné a které měly ke každodenní politické praxi režimu blíže než veřejně hlásané proklamace. V souvislosti s citovaným výrokem Milana Jungmanna o cudně zahalené ideologii se proto nabízí otázka, co z románu zbude po odkrytí tohoto „uměleckého hávu“, jakým způsobem Pludkova ideologická konstrukce vypovídá o aktuálním stavu společnosti a socialistického systému v období normalizace.

Autor i dobová kritika dílo charakterizují jako „osobitý typ historické prózy s vědecko-fantastickými prvky“, který završuje volnou trilogii, jejíž první dva díly se odehrávají ve starověkém Egyptě (*Faraónův písař*, 1966) a Indii (*Rádce velkých rádčů*, 1975). Žánrově jde

spíše o utopii, respektive antiutopii, která čtenáři předkládá model ideální říše i varování před zhoubou, příznačně nazvanou „třetí zkáza“. Na rozdíl od většiny antiutopické prózy tu ale hrozbou není technická vyspělost říše; ta je zde naopak znakem vyššího vývojového stupně civilizace, který Atlantidu opravňuje k přirozené nadvládě nad méně vyspělými okolními státy.

Protagonistou románu je Hero, vysoký státní úředník a kronikář mohutné a silné říše Atlantidy, který se vrací po pár měsících strávených v jedné z okrajových republik domů. Nepokoj a náznaky vzpoury, pro něž byl odvolán, se však začínají objevovat i v hlavním městě. Atlantidu, jež po tisíciletí představovala ideální stát, v němž není třeba peněz, každý pracuje pro dobro celku a poslouchá osvětleného vládce, postupně zachvacuje mravní rozvrat. Hero se snaží hledat příčiny úpadku, řešit je s veleknězi a vyhnout se tak zkáze. Nepřítele, který krizi způsobil, vidí především v kupcích-cizácích, kteří, ač sami v pozadí, svým obchodováním, uplácením a lstí postupně ovládají celou společnost a získávají na svou stranu nejen mocichtivé, ale i nerozhodné občany. Atlantská říše se postupně řítí do záhuby: republiky, které byly Atlantidě po tisíciletí podřízeny, se chtějí odtrhnout, občané odmítají pracovat a poslouchat vládce, nespokojená mládež se bouří a ovládá je sobectví, touha po moci a nezřízený pohlavní život. Hero je ve svém boji i způsobu života, jenž preferuje nadosobní hodnoty a službu společnosti, osamocený a posléze je jako poslední věrný pověřen vojenským velením nad městem. Potlačit vzpoury a demonstrace spoluobčanů zmanipulovaných nepřítelem se mu ovšem již nedaří – rozvrat došel tak daleko, že je na jakoukoli záchranu pozdě. Vládce jedné z nespokojených republik se nakonec zmocní tajemství podzemní vody a vzedmutá vlna zničí celou Atlantidu.

Autor zvolil jako obraz ideálního státního zřízení předantickou despotii, ovšem její podrobnější charakteristika již dostává aktuální rysy v mnohém korespondující se systémem vlády v socialistických státech: Atlantidu řídí ústřední neosobní panovník a jí podřízené státy spravuje deset nižších vládců. Ideálnímu systému poslušných satelitů závislých na nadřazeném státu ovšem hrozí záhuba ve chvíli, kdy jeden z jeho členů odmítne poslušnost. Nejdůležitější hodnotou, na níž stojí síla celé říše, je proto Jednota, a jedním z rizik, před nimiž antiutopie v Pludkově pojetí varuje, je její narušení: sebemenší trhлина v Jednotě říše znamená zhroucení celého systému. Princip Jednoty určuje i vše ostatní, také její neslučitelnost s demokracií – legitimitu despotického centralizovaného státu potvrzuje historický výklad, který charakterizuje demokracii jako překonaný typ státního zřízení, kvůli pomalému a neefektivnímu rozhodování nevhodný pro silnou říši.

Analogií popsaného systému centralizované říše, vyznačující se vztahy nadřazenosti a podřazenosti, je i síť společenských vztahů – Pludkova Atlantida je přísně hierarchizovaným kastovním systémem. Aristokratismus, zřetelně neslučitelný se socialistickou vizí všelidské rovnosti, zde byl po tisíciletí zárukou trvání fungující a vzkvétající říše. Princip společenské rovnosti je proto chápán jako hodnota pozitivní i negativní zároveň: zdánlivě ideální společenské uspořádání na základě rovnosti občanů, o jehož realizaci hlavní hrdina zprvu uvažuje, může být zneužito nepřáteli, zatímco systém založený na nadřazenosti určitých vrstev naopak zajišťuje dlouhotrvající stabilitu říše. Tento systém ovšem odkrývá rozpory mezi ideálem a reálnými požadavky totalitního systému na společnost a jedince, jehož postavení je nutno podřídit rozhodující hodnotě: stabilitě a neměnnosti státního zřízení.

Postavení individua ve společnosti již rozpory netrpí: jeho místo určuje jeho přínos společenství. Hlavní hrdina se proto vyznačuje vlastnostmi jako rozhodnost, zodpovědnost, smysl pro povinnost a poslušnost. Mezi společensky přínosné vlastnosti patří i tvrdost, s jakou jedná se zrádci: „Půjdu za Taonem sám a vlastní rukou ho zatknou, nebo zabiju. Jestli si na mne dovolí otevřít ústa, nezbude mu ani jeden zub. Kdo ho bude bránit, dostane kopanec, až upadne.“⁵

Problematika zrádců a nepřátel společnosti, akcentovaná již samotným názvem knihy, je ostatně jádrem myšlenkového poselství románu, tolik oceňovaného oficiální kritikou. Nejviditelnějším nepřítelem jsou v románu kupci-cizinci, v jejichž vzezření – černožlutý oděv, velký zahnutý nos, tmavé vlasy a oči apod. – není obtížné poznat tradiční obraz Žida. Otevřený a nenávidný antisemitismus lze interpretovat jako Pludkovou osobní averzi; do jisté míry však korespondoval i s antisemitismem komunistického režimu, který v normalizačním Československu sice již nebyl tak vyhrazený jako v počátku padesátých let, v době politických procesů, nicméně latentně byl – navzdory oficiálním proklamacím nebo například oblibě tvorby Oty Pavla – stále přítomen. Přesto přímočarost, s níž jej Pludek prezentoval, byla v dobovém kontextu nezvyklá a také překvapivě tolerovaná.

Obraz kupců-Židů, „cizáků“ a vetřelců do společnosti, kteří se snaží ovládnout celou společnost a pro své světovládné plány dokáží využít všech prostředků, a jimi zmanipulovaných atlantských občanů, byl totiž přijat jako metaforický obraz reálných nepřátel, kteří ohrožují normalizační podobu socialismu, obraz těch, kteří jsou hlavními viníky za tzv. „krizový vývoj ve straně a společnosti“ na konci šedesátých let.

Základní charakteristikou těchto nepřátel je nedostatek mravní integrity, z něhož vyplývá i jejich snadná zneužitelnost, jež je dovádí nejprve k tajnému spiknutí, posléze ke zradě a nakonec k otevřené vzpouře. Jako nejsnáze manipulovatelní světovládnými ambicemi kupců-Židů, a tudíž i jako potenciální nepřátelé, se jeví celé společenské vrstvy: vládnoucí vrstva, inteligence, umělci, zvláště pak spisovatelé, a mládež.

U vládnoucí vrstvy vede ke zradě touha po stále větší moci, u ostatních jejich osobní ctižádost: „Ctižádostivost po počtech a domýšlivost lze odhalit snadněji než podvrtnictví, nastavenou nohu a falešný úsměv, za nímž se skrývá zrada. Cíl je však týž.“⁶ Pro názornou ilustraci zneužitelnosti umělce je do románu zařazena postava Laona, talentovaného mladého dramatika, který však není dostatečně morálně silný, zradí a dává se do služeb nepřítele; posléze je kupci využit při přesvědčování nejistých obyvatel Atlantidy. Inteligence zrazuje opět v důsledku absence blíže neurčených morálních vlastností: „Vzdělání a mravnost nejsou jedno a totéž. Často chytrost spojená s dostatečným vzděláním je pro společnost spíš nebezpečím než prostý rozum poctivce.“⁷

Nejdetailněji je v románu vykresleno spiknutí mládeže. Nespokojení mladí lidé se sdružují v domě určeném cizincům, který jim nabízí azyl, aby mohli „vyhlašovat jakýkoliv názor, mluvit proti státu, pohrdat bohy, vysmívat se filozofickým soustavám, spílat váženým lidem a osočovat vysoké úředníky bez obav z trestu“, mluvit „o nepořádkách ve veřejných záležitostech, o překonaných naukách a kultech, o hlupácích, kteří řídí stát, o ničemech, kteří jej rozkrádají, o nesmyslných zákonech“, a posléze se prohlásit za mluvčí celé společnosti. Jejich heslem je svoboda, rovnoprávnost a rozkvet, ovšem ve významu, který Pludkův hrdina vnímá jako pokřivený, neboť není totožný se zájmy státu a společnosti. Mladí nemají jasný cíl, jejich přáním je protestovat a v rámci proklamované svobody zavést volný pohlavní život. Kromě

sobectví, nevyzrálости a nedostatku základních mravních zásad charakterizuje je a zejména jejich vůdce již zmíněná touha po moci a ctižádostivost po počtech.

Nejen motivem angažovanosti zmíněných společenských vrstev ve spiknutí, zradou, řízenou cizími nepřáteli, zejména Židy, a domácími morálně rozloženými individui, navazuje *Nepřítel z Atlantidy* na Pludkovu o sedm let starší prózu *Vabank*, tematizující události roku šedesát osm. Hero, stejně jako inženýr Bohata z *Vabanku*, se vrací po několika měsících do vlasti, na rozdíl od ostatních se „zbystřeným zrakem“, který rozpoznává blížící se hrozbu. Děj obou próz vrcholí na jaře a v létě, kontrarevoluce je v *Nepříteli z Atlantidy* metaforicky pojmenována jako „znamení Raka“, do něhož říše nedobrovolně vstupuje. Na rozdíl od *Vabanku* zde není vnější síla, která by zastavila společenský rozklad, takže vyprávění končí v období časného podzimu nevyhnutelnou zkázou.

Podobný typ románu, *Pravda o zkáze Sodomy* Ivana Kříže, jež vyšla v roce 1969, taktéž prostřednictvím otevřené alegorie polemicky vypovídá o nedávné minulosti, o období stalinismu. Zatímco Kříž si jako výchozí ideální formu vlády vybral starověkou demokracii, Pludek se o desetiletí později příznačně vydal opačnou cestou. Totalitní systém, jež postupně nahradil původní demokratickou samosprávu, se v Křížově Sodomě hroutí po zjištění, že nepřítel, jehož obraz vytvořený státní propagandou měl Sodomu stmelovat a udržovat její budovatelské nadšení, ve skutečnosti neexistuje. Pludkova Atlantida je naopak destruována nepřitelem až nebezpečně reálným.

Zmíněné myšlenkové poselství Pludkova ideologického románu ovšem nenabízí jen varování, ale i model řešení problémů: zkáze je možné se vyhnout pouze při nasazení těch nejtvrdších prostředků proti jakémukoli projevu nespokojenosti. Váhavost se může vymstít, neboť „síla Atlantidy je v její neporazitelnosti. A tou by mohl otrást jediný nezdar, jež by ohlas zveličil do obřích rozměrů (...) proto nezbude nic jiného než použít (...) nejkrajnějších prostředků“.⁹ Příklad, kdy kladný hrdina nechá obklíčit a vyhladovět demonstraci nespokojených spoluobčanů, proto v intencích románu vyznívá logicky a nevyhnutelně.

Bájná říše Atlantida, v jejíž kulisách se román odehrává, respektive její podoba před úpadkem, autorovi románu posloužila jako obraz ideální společnosti, která sice v mnohém korespondovala s obecným komunistickým ideálem, ale zároveň ho přetvářela do specifické podoby, jež potvrzovala a glorifikovala aktuální podobu normalizačního režimu. Román nabízel jasnou a přehlednou polarizaci správného a nesprávného jednání, přítele a nepřitele v době, kdy vize ideálního modelu socialistické společnosti zklamala a proklamovaný přítel a ochránce se stal okupantem. Oceněno bylo i to, že autor zůstal věrný angažované literatuře i tehdy, kdy se většina spisovatelů věnovala literatuře preferující soukromé problémy a odehrávající se v apolitickém bezčase. Postupná zkáza Atlantidy tak měla „obránce socialismu“ aktivizovat poukazem na fakt stále přítomných nepřátel a nevyhýbala se alegorickému zpodobení nedávné minulosti – tzv. krizová léta byla v „normalizovaných“ poměrech stále pociťována jako potenciální hrozba. Státní systém, jenž vyžadoval neměnnost a stabilitu v čele s neosobním diktátorským vládcem, všudypřítomný státní dozor a bezpodmínečnou poslušnost republik podřízených ústřední mocnosti, tvrdě potlačující sebemenší projev nesouhlasu, měl poskytovat záruku dalšího, „tisíciletého“, trvání socialistické říše.

Není divu, že režimní kritik Otakar Chaloupka, okouzlený strhující silou románu, poznamenal v roce 1982, že „fikce se po několika stránkách stává realitou“.¹⁰ Československé socialistické Atlantidě ovšem v té době zbývalo celých sedm let života.

Summary

Alena Šporková: “Fanatic’s Fantastic Character” in Service of Normalization. A. Pludek’s “Nepřítel z Atlantidy”

Alexej Pludek’s novel *Nepřítel z Atlantidy*, which was published in the year of 1982 in the period of “normalization”, won a state prize and had excellent (official) reviews although its literary quality was very poor and the novel was openly anti-Semitic. Antiutopia, which takes place in the mythic Atlantis, allegorically shows the ideal model of government, ordering society and solution of problems, which corresponded to universal communistic ideal in many respects. However, the paper also shows modification of this ideal, which was typical for the stage of “real socialism” in the seventies and eighties. Pludek’s novel shows the model of behaviour and values preferred in this phase of Communist regime (which was based on unity, submission, strict rules, and control), shows the image of ideological enemies and normalization interpretation of the “Prague Spring” too.

¹ „Řád může být i asymetrický“ (Rozhovor se zasloužilým umělcem Alexejem Pludkem), *Tvorba* 15, 1983, č. 4, příloha *Kmen*, s. 4.

² O. Chaloupka: „Pludkův přítel z Atlantidy“, *Tvorba* 14, 1982, č. 17, příloha *Kmen*, s. 10.

³ MV: „Nepřítel z Atlantidy“, *Kulturní práce* 22, 1982, č. 11, s. 24.

⁴ M. Jungmann: *Cesty a rozcestí*. Rozmluvy, Londýn 1988, s. 30.

⁵ A. Pludek: *Nepřítel z Atlantidy*. Československý spisovatel, Praha 1981, s. 442.

⁶ Tamtéž, s. 126.

⁷ Tamtéž, s. 168.

⁸ Tamtéž, s. 161.

⁹ Tamtéž, s. 24.

¹⁰ O. Chaloupka: „Pludkův přítel z Atlantidy“, *Tvorba* 14, 1982, č. 17, příloha *Kmen*, s. 10.

